

Демченко Тамара Павлівна,
кандидат історичних наук, доцент, Чернігівський
національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка

Tamara Demchenko,
Candidate of Historical Sciences, Lecturer, T. Shevchenko
Chernihiv National Pedagogical University,
kafistukr@ukr.net

Іваницька Світлана Григорівна,
кандидат історичних наук, доцент, Запорізький
інститут економіки та інформаційних технологій

Svetlana Ivanytska,
Candidate of Historical Sciences, Lecturer, Zaporizhyia
Institute of Economics and Information Technology
isvetlana@hotmail.com

**«Російський Сфінкс» як метафора й реальність
у публіцистиці Сергія Єфремова на шпальтах
«Книгаря» (1919–1920 роки)**

**«The Russian Sphinx» as a metaphor and reality
of Sergey Yefremov's journalism of «Knyhar»
(1919–1920)**

Автори аналізують зміст двох текстів видатного літературного критика й публіциста Сергія Єфремова (1876–1939) — «Серед білої ночі» (1919) та «Карна експедиція» (1920) в контексті проблеми спротиву української демократії диктаторським режимам — більшовицькому та денікінському. До статті додається археографічна публікація.

Ключові слова: Сергій Єфремов, Петро Стебницький, журнал «Книгарь», публіцистика, Російська імперія.

Authors analyze the contents of the two texts of prominent literary critic and journalist Sergey Yefremov (1876–1939) — «Among the White Nights» (1919) and «Punitive expedition» (1920) in the context of opposition of Ukrainian democracy to the Bolshevik and Denikin's dictatorial regimes. Archeographic publication included to the text of the article.

Keywords: *Sergey Yefremov, Peter Stebnytsky, magazine «Knyhar», journalistic heritage, Russian Empire.*

Творча спадщина видатного українського літературознавця, критика, публіциста, редактора, видавця, академіка Всеукраїнської Академії наук, яскравого представника модерної доби націєтворення Сергія Олександровича Єфремова (1876–1939) в царині публіцистики є надзвичайно вагомим, але недостатньо залученим у сучасний комунікативний простір, інтелектуальним ресурсом. Сучасники С. Єфремова безумовно визнавали його потужний полемічно-публіцистичний талант. Так, майбутній лідер кола неокласиків Микола Зеров в 1920 р. писав про те, що «рано зламавши своє перо белетриста, тільки вряди-годи подаючи той чи інший популярний начерк, С[ергій] О[лександрович] замкнув свою діяльність в сфері публіцистики та літературної критики, теж в великій мірі позначеної нахилами публіциста та історика громадського руху... Авторитетний публіцист, історик письменства, критик, видавець і коментатор (видавнича робота в т-ві «Вік», прекрасне видання творів Котляревського), С[ергій] О[лександрович] являється разом з тим і одним із найкращих українських стилістів. Його літературний стиль виріс з образної і докладної манери популяризатора, зразки якої знаходимо у Куліша та Грінченка. Характеристичні її ознаки — багатство словника, досвідчене і зручне користання архаїзмом і провінціалізмом, і нарешті — синтаксис, що всі свої ресурси черпає з укладу народньої мови. Спочатку занадто конкретний, трохи широкомовний, цей стиль стає згодом лаконічнішим, стислішим, перемагає матеріальність народнього

слова і разом з тим не впадає в ту безцвітну, позбавлену всякого запаху, стерилізовану абстрактність, якою грішать іноді українські літератори»¹. Журналістський доробок С. Єфремова до 1920 р., за різними оцінками, складає 3000², 4000³, 6000⁴ різножанрових праць (передові редакційні статті, огляди політичного та літературного життя, полемічні виступи, есе, фейлетони, рецензії, некрологи, брошури агітаційно-пропагандистського характеру тощо). Йдеться навіть про кількість в 10000 статей⁵!

За останні роки з'явилося два цінних видання текстів С. Єфремова, з інтересом та вдячністю сприйнятих читаючою спільнотою. Це збірка «Початок нової доби: Радівська публіцистика. Березень–серпень 1917» (К.: Просвіта, 2011), підготована до друку М. Цимбалюком, та академічний, упорядкований колективом авторів під керівництвом В. Верстюка, двотомник «Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.)» (К.: Дух і літера, 2014)⁶. На часі подальше оприлюднення й коментування спадщини Великого Українця, зокрема й зі сто-

---

¹ *Зеров М.* До 25-літнього ювілею С.О. Єфремова // Книгарь: літопис українського письменства. — 1920. — № 1–3. — Січень–березиль. — Стовп. 1–4.

² *Голубенко П.* На варті українського відродження: С. Єфремов як публіцист // Сучасність. — 1983. — Ч. 6 (266). — С. 36.

³ *Цимбалюк М.* Апостол правди й волі // Єфремов С. Початок нової доби: радівська публіцистика / Березень–серпень 1917 / Упорядник М.І. Цимбалюк. — К: ВЦ «Просвіта», 2011. — С. 23.

⁴ *Гирич І.Б.* Лідер наддніпрянського народництва // Гирич І.Б. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2012. — С. 85.

⁵ *Єрмашов Т.В.* Впливи публіцистичної творчості С.О. Єфремова на розвиток суспільних процесів у Російській імперії та Україні // Зб. праць П'ятих Єфремовських читань. — Черкаси, 2012. — С. 106.

⁶ Див.: *Демченко Т.* [Рец.]: Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.): У двох т. / Упоряд.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тилишак, В. Бойко, В. Скальський // Сіверянський літопис. — 2015. — № 1. — С. 218–222.

рінок критично-бібліографічного місячника «Книгарь: літопис українського письменства».

«Книгарь» — часопис доби революції і контрреволюції, війни та миру — виходив з вересня 1917 р. до березня 1920 р. в Києві у видавництві «Час» за редагуванням Василя Короліва-Старого (1917, ч. 1 — 1919, ч. 18) й Миколи Зерова (1919, ч. 19 — 1920, ч. 1–3). Усього побачило світ 31 число. За задумом редакції, часопис повинен був виходити щомісяця, проте з різних причин іноді з'являвся раз на два місяці (№ 12–13 за 1918 р., № 23–24, № 25–26 за 1919 р.), а в 1920 р. — раз на три місяці (№ 29–31). В оприлюдненій майже чверть століття тому статті (здається, вона стала чи не першим після довгої вимушеної перерви звертанням до історії книговидавничої справи періоду «Великої революції» 1917–1921 рр., відображеної, як в дзеркалі, в «Книгарі»), видатний історик Ярослав Дашкевич підкреслював: «Журнал, що виник у Києві часів Центральної Ради, перетривав вісім різних властей. Від початку до кінця він стояв на точці зору незалежного розвитку української культури»⁷. Я. Дашкевич переконливо показав увесь трагізм побутування друкованої української продукції за тієї бурхливої доби⁸. Вчений мріяв про фототипічне перевидання повного комплексу «Книгаря», сподіваючись, що воно «стало б підручним фундаментом для шанувальників і дослідників української культури» тієї доби⁹. Журнал, що виходив у несприятливих умовах винятково завдяки ентузіазму представників української інтелігенції, давав цілісне уявлення про книжкову продукцію України. Я. Дашкевич з сумом констатував: «Що з цих видань збереглося досі — питання без відповіді»¹⁰. У прекрасному доробку сучасних бібліографів про україномовні книги в Національній біб-

---

⁷ Дашкевич Я. «Книгарь» — журнал епохи революцій та контрреволюцій // Україна. Наука і культура. — К., 1991. — Вип. 25. — С. 28.

⁸ Дашкевич Я. Назв. праця. — С. 26–44.

⁹ Там само. — С. 32–33.

¹⁰ Там само. — С. 28.

ліотеці України імені В.І. Вернадського описано чимало видань доби Української революції, однак далеко не всі з них, згадані в «Книгарі», зокрема й у працях С. Єфремова, дійшли до сьогоднішніх бодай в одному примірнику.

С. Єфремов вмістив на сторінках журналу 47 праць — розгорнутих книгознавчих і літературознавчих статей, стислих рецензій, некрологів і просто коротеньких повідомлень про вихід у світ тієї чи іншої книги. Дещо особібно стоїть стаття про нищення денікінцями української літератури, яка виявилася останньою в циклі «книгарівських» публікацій С. Єфремова¹¹. Червоною ниткою через тексти С. Єфремова проходить ідея вартості *Книги* як духовного надбання, ментальної цінності, культурного скарбу українського народу. За такою настановою стоїть, кажучи словами сучасного публіциста, головне покликання цього «велета духу»: «С. Єфремов де і як тільки можна було використовував найменшу можливість для пропаганди української ідеї та оборони українського слова й української літератури»¹². Між тим, історичні реалії революційної доби, а ще більше радянських часів аж ніяк не сприяли усвідомленню вищезазначеного погляду як з боку влади, так і суспільства. І С. Єфремов це прекрасно бачив. У вилученому радянською цензурою першому підрозділі з додаткового (XVII) розділу «Історії українського письменства» він писав: «Серед таких нормальних обставин найперше займає місце вольність друкованого слова — єдина й необхідна умова для розвитку письменства, що з самої природи своєї не терпить утиску, монопо-

---

¹¹ *Єфремов С.* Карна експедиція. Епізод з найновішої історії української книги // *Книгарь*. — 1920. — Ч. 1–3 (29–31). — Стовп. 73–80. Свого часу одеський краєзнавець Г.Д. Зленко здійснив републікацію цієї праці: *Зленко Г.Д.* Ще один похід проти української книги: [Вступ. ст. і публ.: *Єфремов С.* Карна експедиція: Епізод з найновішої історії укр. книги (*Книгарь*. — 1920. — Січ.–берез., № 29–31. — Стовп. 74–80)] // *Книжник*. — 1992. — № 4. — С. 44–46.

¹² *Кореневич Л.* Перехрестя і долі: скарби високих дум Сергія Єфремова // *Літературний Чернігів*. — 2003. — № 2 (22). — С. 119.

лізації, меценатства — чи в грубих, чи то в рафінованих формах однаковісінько. А тим часом якраз на ці чадні умови й довелося наскочити нашому письменству, і знову ж таки — нова іронія долі! — тільки нашому повною міркою того новітнього добра й одважено». І щоб не викликало сумніву, про яку владу йдеться, Автор додає: «Критичний з цього погляду був рік 1919-ий. Диктатура — всяка диктатура — вільного слова не терпить. Отже, вже з початком року, разом з побіденною ходою радянської влади, зникають на Україні усі незалежні органи політичного слова». У 1920 р. «припинилися» й культурологічні видання¹³.

Значне місце в доробку С. Єфремова в «Книгарі» посідають роздуми над публіцистичними текстами його сучасників. Звичайно, тексти ці були різного штибу — історіософські, агітаційно-пропагандистські (інколи до примітивізму), агітаційно-інформативні, партійно-популяризаторські... В жовтні 1917 р. С. Єфремов в одній із «книгарських» рецензій дав високу оцінку невеликим за обсягом, але виваженим за змістом інформаційно-популярним працям Петра Януарійовича Стебницького (П. Смутка) «Українська справа» та «Україна и украинцы», наголошуючи на корисності того факту, що «одна і та сама праця д. Стебницького (Смутка) разом виходить у двох виданнях — українською і російською мовами. І вона справді може стати в пригоді і українській, і російській публіці. Росіянам вона дасть певні і ясно виложені відомості про українство; українцям нагадає самий хід українського руху та його головніші етапи й вимагання. Минуле і здобутки українства, його надії й перспективи — все це знайде читач у гарних

---

¹³ *Єфремов С.* Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / Упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. — К.: Наукова думка, 2002. — С. 679.

брошурах д. Стебницького, яким можемо бажати найширшого розповсюдження»¹⁴.

Особливе місце в публіцистичному доробку останнього належить збірці «По-між двох революцій. Нариси політичного життя за рр. 1907–1918» (Київ: «Час», 1918). С. Єфремов не забарився на неї відгукнутися статтею «Серед білої ночі»¹⁵. Діяч Петербурзької громади, голова «Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг», один із фундаторів Української демократично-радикальної партії, а далі — Товариства українських поступовців і Української партії соціалістів федералістів, публіцист, представник покоління 1880-х в українському русі, П. Стебницький (1862–1923) не був дилетантом у політиці. По Лютневій революції 1917 р. він — голова Української Національної Ради в Петрограді, член ЦК УПСФ, комісар у справах України при Тимчасовому Уряді (між Другим і Третім універсалами). Входив до складу Української Центральної Ради. Після більшовицького перевороту переїхав до Києва, за гетьманату — заступник голови української мирової делегації з Радянською Росією, сенатор адміністративного суду Державного Сенату, міністр освіти у кабінеті Ф. Лизогуба¹⁶.

---

¹⁴ *Єфремов С.* [Рец.]: П.Я. Стебницький (П. Смуток). Українська справа. — Видання Т-ва «Друкарь» у Петрограді, стор. 46. Петроград, 1917 р., ціна 50 коп.; П.Я. Стебницький. Украина и украинцы. Вид. Т-ва «Друкарь» у Петрограді. Стор. 48. Петроград, 1917 р., ціна 50 коп. // Книгарь: літопис українського письменства. — 1917. — № 2. — Жовтень. — [Хроніка і бібліографія]. — II. Публіцистика. — Стоп. 64.

¹⁵ *Єфремов С.* Серед білої ночі // Книгарь: літопис українського письменства. — 1919. — Ч. 20. — Квітень. — Стоп. 1269–1274.

¹⁶ Докладніше: *Іваницька С.* Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX — початок XX століття). — Запоріжжя: Просвіта, 2011. — С. 209–245; Петро Стебницький в українському національному житті (до 150-річчя від дня народження) / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; Миронець Н., Піскун В., Старовойтенко І. та ін. — К., 2013. — 249 с.

Інна Старовойтенко, відтворюючи життєві маршрути й соціо-психологічний портрет П. Стебницького, виокремлює серед властивих йому рис «високий інтелект та інтелігентність, глибоке осмислення явищ навколишнього життя, передбачливість і високу чуттєвість, непересічний публіцистичний талант, влучне й колоритне слово, — іноді іронічне та саркастичне, іноді сумне та ностальгічне, а часом пересипане іскорками гумору, але завжди таке правдиве, дошкульне й реалістичне. Перед нами постає український інтелігент з глибоким внутрішнім світом, тонкою, вразливою і поетичною душею, високими художніми смаками, широкою ерудицією, активною громадянською позицією та невідкупною українською ідейністю, яка стала змістом усього його життя»¹⁷. Свідченням тому є праці Петра Януарійовича¹⁸, які доводять, що Стебницький дійсно був на той час одним з найцікавіших україномовних публіцистів.

В своїх творах П. Стебницький неодноразово звертався до проблеми українсько-російських стосунків та з'ясування природи імперської державності. В статті «Російський сфінкс (З дорожнього альбому)» (1917) він зафіксував своє бачення історії Росії: «Поволі безмежне людське море, розлите на величезнім обширі цієї країни, оточувалось кам'яними берегами державності, замикалось у залізні пута східновізантійського абсолютизму. Під батогами й стусанами царської влади хаотична людська маса жила вік за віком, їла й пила — власне, більше пила, ніж їла, — годувала свої культурні верхи, будувала собі церкви та в'язниці, вкривала своїм трупом свої і чужі землі. Державний лад використовував людські маси як гній для державного господарства, і той гній мирився з своєю долею, а

---

¹⁷ *Старовойтенко І.* Життєвими маршрутами Петра Стебницького: Гореничи–Київ–Петербург–Київ // Петро Стебницький в українському національному житті (до 150-річчя від дня народження). — С. 16.

¹⁸ *Стебницький П.* Вибрані твори / упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтенко. — К.: Темпора, 2009. — С. 506–513, 529–558.

коли й не мирився, то мусив коритись. І на тім хиткім, непевнім ґрунті склалась всесвітня велетенська держава... Зверху закована в блискучу зброю, а всередині повна гною... На причілку напис — “третій Рим”, а насправжки — тисячу літ нечищена овеча кошара...»¹⁹.

Останнім часом неабиякої актуальності набув пафос боротьби з імперією, яка, як виявилось, не тільки нікуди не зникла, але знову, як майже 100 років тому, створила пряму загрозу самому існуванню незалежної України, її державності та народу. Тому й єфремовська рецензія, і низка статей П. Стебницького вражають своєю актуальністю, бо стосуються найзлободеннішого питання — агресії північного сусіда проти суверенної України. Не дивно, що С. Єфремов так багато цитував із книги П. Стебницького. Очевидно, ці оцінки були суголосні його власним спостереженням над історією та політичною практикою сучасної йому Росії. С. Єфремов категорично не сприймав диктатуру й насильство незалежно від їхнього ідеологічного забарвлення та політичної орієнтації (ліві — праві, радикали — консерватори, комуністи — монархісти ...). І, як зазначив в праці «До об'єктивної істини. Пам'яті Туган-Барановського» (1919), по суті погляди В. Леніна на «українське питання» в найширшому значенні не далеко відійшли від поглядів прибічників «Білого руху» та «єдино-неподільної Росії», хоча дія «вождь світового пролетаріату» набагато обережніше. Навесні 1919 р. Єфремов на власні очі бачив наслідки реалізації політики визнання «права націй на самовизначення» та «пролетарського інтернаціоналізму», тому оцінив політику більшовизму та її творця цілком справедливо: «ставши “обладателем” совітської Росії, і він скінчив на безглуздій війні з Україною задля примх червоного імперіалізму»²⁰.

---

¹⁹ *Стебницький П.* Вибрані твори. — С. 510.

²⁰ *Єфремов С.* До об'єктивної істини. Пам'яті Туган-Барановського // Книгарь: літопис українського письменства. — 1919. — Ч. 20. — Квітень. — Стовп. 1261.

Варто відзначити мужність С. Єфремова — його рецензія на публіцистику П. Стебницького з'явилася на сторінках «Книгаря» у квітні 1919 р. А найбільше вражає сучасного читача безпомилковий вибір провідної ідеї рецензованих нарисів: «Бо можна сказати слідом за д. Стебницьким, що коли “Петроград” поніс кару за історичні гріхи “Петербургу”, то і відроджений ніби Петербург, Петербург червоний ані трохи не спокутував тих історичних гріхів свого діда, отого царського Петербургу. Одмінився напрям — методи лишились старі, наслідки також старі: “стоїть, мигтить петербурзька біла ніч” — правда, червоною загравою кривавих подій залита. “Не ніч — не день”... А щось несосвітенне й дике — жахлива пересторога для всього світу»²¹. Якби тільки одна ця рецензія друкувалася у «Книгарі», то й тоді можна було б з повним правом твердити, що його публіцистика на часі не тільки в буремні роки Української революції, а й сьогодні.

У «новорадівській» публіцистиці Єфремова теж знаходимо чимало аналогічних думок. У численних публікаціях, які стали реакцією на першу агресію більшовицької Росії проти України (навала на Київ сприймалася особливо болісно) й подальші війни, внутрішню політику, заходи в галузі культури, освіти, неможливо знайти жодного слова схвалення чи позитивного сприйняття «тріумфальної ходи радянської влади». У просякнутих ненавистю й відразою циклі публікацій, де йшлося про тритижневе перебування більшовиків у Києві 1918 р., виразно виступають красномовні історичні паралелі. С. Єфремов порівнює події, що почалися 16 січня (дата за ст. ст.), з навалою монголо-татарських орд Батия²². У пізнішій статті публіцист

---

²¹ *Єфремов С.* Серед білої ночі // Книгарь: літопис українського письменства.. — 1919. — Ч. 20. — Квітень. — Стовп. 1273.

²² *Єфремов С.* Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.): У двох т. / Упоряд.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Гилішак, В. Бойко, В. Скальський. — К.: Дух і Літера; КМBS, 2014. — Т. 1: 9 березня 1917 р. —

вдається до іншого порівняння: більшовики грабували Київ, нищили місто, вбивали людей, як «суздальський князь Андрій Боголюбський». «Ніякої власті у них не було, зате безладдя, безхліб'я, безвіддя, безгрішшя і т. ин[ше] взяли таку силу і так далися взнаки, що далі вже було нікуди. І як колись Андрія Боголюбського, так тепер його наслідувачів випроваджувано з Києва однодушними прокльонами»²³.

Навіть побіжний аналіз доробку С. Єфремова в «Книгарі» показує, що Автор прагнув уникати політичних сюжетів, щоб не наражати журнал на небезпеку заборони. Хоча в умовах військових дій 1919–1920 рр., коли на незміцнілу, щойно проголошену Українську республіку накинупалися набагато сильніші вороги, та безперервної боротьби за Київ, який кожна з протиборчих сторін наділяла сакральною символікою в своїх політичних «проектах майбутнього», важко було уникнути політики навіть в рецензійно-бібліографічних текстах. Отож виразно політичний характер має остання з «книгарських» публікацій С. Єфремова — «Карна експедиція. Епізод з найновішої історії української книги»²⁴. Політичне спрямування її наскільки виразне, а наведені факти діянь «невідомого чиновничка Будилевича» настільки огидно очевидні, що не можна не погодитися з Автором: цей крок денікінських окупантів — просто «пам'ятник нерукотворний, що від його просто не могла кращого лишити по собі чергова чорносотенна згряя на Україні»²⁵. Один штрих із статті С. Єфремова робить ще переконливішим пафос Автора. Він наголошує, що «нищено самі українські книги. До “большевицьких” виданнів черга чи не дійшла, чи може й не

---

28 квітня 1918 р. — С. 453. — (Серія «Бібліотека спротиву, бібліотека надії»).

²³ Там само. — С. 492.

²⁴ *Єфремов С.* Карна експедиція... — Книгарь. — 1920. — Ч. 1–3. — Стовп. 73–80.

²⁵ Там само. — Стовп. 75.

мала діяти...»²⁶. Списки спалених книжок дають повне уявлення, що саме денікінці вважали особливо небезпечним для утвердження своєї влади й безуспішних спроб відновити імперію. С. Єфремов добре усвідомлював справжню спрямованість білогвардійської влади.

Загальна характеристика Єфремовим нетривалого денікінського господарювання в українській столиці повністю збігається з оцінками сучасних істориків²⁷. Зокрема, в узагальнюючому виданні наводиться такий цікавий факт: «Репресивний характер денікінської політики щодо української культури був очевидним для всіх. Навіть організація правого спрямування “Союз відродження Росії” звернулася до Денікіна з проханням припинити переслідування “українського культурного руху”. На що той відповів: “Культуру від політики відокремити не можна”...»²⁸. Це, мабуть, єдине, з чим і тепер можна погодитися з лідером Білого руху в Росії.

Щодо реакції київської громадськості на примусове вилучення українських книжок, Олена Бойко зазначає, що Комітет охорони пам'яток історії та культури, який існував при УАН, а тепер був переданий університету Св. Володимира, неодноразово захищав інтереси українців перед денікінською владою,

---

²⁶ Там само. — Стовп. 76.

²⁷ В українській історіографії останніх років переконливо висвітлюється «українофобство» А. Денікіна, що знайшло своє втілення й у ставленні його адміністрації до української культури та книг: Нариси історії Української революції 1917–1921 років: У двох кн. / Авт. кол.: О.Д. Бойко, В.Ф. Верстюк (керівник) та інші. — К.: Наукова думка, 2012. — Кн. 2. — С. 438–441; *Бойко О.* Життя Києва під владою білогвардійців (жовтень–грудень 1919 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — К.: НАНУ; Інститут історії України, 2012. — Вип. 7. — С. 272–292; *Її ж.* Українське життя у Києві під владою білогвардійців (1919 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції... — К., 2012. — В. 8. — С. 142–163.

²⁸ Нариси історії Української революції 1917–1921 років: У двох кн. — Кн. 2. — С. 440.

зокрема виступив за збереження бібліотеки при УАН та виділення для неї приміщень. Він також засудив діяльність комісії Б. Будиловича, яка ухвалила вилучити з крамниць та бібліотек за «протидержавний зміст» біля 70 назв українських книжок. У телеграмі, надісланій до Ростова, комітет вказував, що до списку «протидержавної» літератури потрапили твори С. Єфремова «Єврейська справа на Україні», В. Короленка «Конец царской власти», Н. Григорієва «Історія українського народу» та інші видання, у яких не було нічого «самостійницького», і навіть новела В. Винниченка «Солдатики», у якій йшлося «про сумну селянську долю у дореволюційній Росії»²⁹.

Принципово інший аналіз політики режиму А. Денікіна в Україні в 1919 р. подається в російській історіографії. Наприклад, О.С. Пученков³⁰, висвітлюючи «основні риси добровольчої політики з українського питання», вважає, що «ні про яку національну дискримінацію говорити тут не доводиться. Її просто не могло бути, оскільки жителі України сприймалися як ті ж росіяни». Але «все ж окремі прояви великоросійського шовінізму іноді присутні в поведінці добровольців. Так, наприклад, відомі випадки заміни білими вивісок українською мовою на російській; українські національні костюми іменувалися білими «азіатськими», а українська мова галицькою. Добровольці скинули на землю і розбили пам'ятник Т.Г. Шевченка в Києві, що було рішуче засуджено командувачем Добровольчою армією генералом В. З. Май-Маєвським, який відзначив в наказі по армії, що «цю потворну витівку вважає або провокаційною, або хуліганською». 118 найменувань книг українських авторів були спалені (*Деникінські вандали // Україна. — 1919. — 7 жовтня*). На фронті тривали розстріли українських

---

²⁹ Див.: *Бойко О.* Нариси життя Києва. 1919 рік: політика і повсякденність / НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2015. — С. 124–125.

³⁰ *Пученков А.С.* Национальная политика генерала Деникина. — СПб.: Полторацк, 2012. — С. 157–183.

агітаторів (*Чем гірше, тем краще // Трудова громада. — 1919. — 4 жовтня*)). Одним словом, так, дрібниці... А тому, наполягає О.С. Пученков, «не можна, услід за радянськими авторами, говорити, що «захопивши Україну, денікінці негайно стали проводити жорстоку великодержавну політику національного гноблення» (*История Гражданской войны в СССР. — Т. 4. — С. 231*). Досить сказати, що в тому ж Києві продовжувала виходити українська газета «Рада», що гостро критикувала «українську» політику Денікіна». Підводячи підсумок політиці «білих» в українському питанні, О.С. Пученков погоджується з А.І. Денікіним, який писав, що «українське питання» зовсім не мало такого значення, яке йому надано було згодом при врахуванні причин невдачі Білого руху на Півдні»³¹. Ця солідарність уявляється нам вельми символічно. Концепція «триєдиного» східнослов'янського народу, невизнання української політичної та культурної окремішності, небажання усвідомити той факт, що імперії вже є анахронізмом на геополітичній карті модерного світу й гальмом на шляху поступу для власної нації — такими були й є традиційні підстави імперського мислення «Російського Сфінксу», що лишаються непорушними, незважаючи на історичну відстань у 100 років... Сергій Єфремов нещадно й відверто окреслив їх в аналізованих вище текстах, продемонструвавши рішучість за усяку ціну відстоювати культурні надбання українства.

Таким чином, як свідчать матеріали «Книгаря», Сергій Єфремов залишив по собі колосальну публіцистичну спадщину і прислужився українській культурі не в останню чергу своїм прямо таки побожним ставленням до книжки взагалі, а української зокрема. Нам здається, що сучасний читач гідно оцінить і глибину наукової думки великого літературознавця, і гостроту, дотепність та очевидну громадську значимість його публіцистики. Кожна, навіть найменша, рецензія С. Єфремова, вводить нас у світ думок і почувань її Автора, показує його як

---

³¹ Там само. — С. 182.

неперевершеного знавця і поціновувача української книжки, її захисника й пропагандиста, борця за розвій національної культури.

Повний комплект «Книгаря» зберігається у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. В археографічній публікації, яка пропонується увазі читача, збережено оригінальну назву кожної праці із зазначенням жанру: рецензія чи стаття, вказано вихідні дані, зроблено примітки. Усі виправлення й пояснення в тексті виділені квадратними дужками. Російськомовні цитати подаються згідно з правилами сучасного російського правопису. Тексти С. Єфремова друкуються без жодних лексичних змін, за винятком виправлення явних помилок, переважно друкарського характеру. Окрім того, згідно з нормами сучасного правопису, розставлені розділові знаки, скрізь виставлено апостроф, та внесені деякі зміни до написання окремих слів у відповідність з вимогами сучасного правопису. Збережено російську транскрипцію прізвищ. Цитати, запозичені з літературних джерел доби «Книгаря», й списки знищених денікінцями українських книг наведені без редагування.

* * *

ДОКУМЕНТИ

Серед білої ночі³²

Всі нариси, що увійшли до книжки П. Стебницького, були свого часу вже надруковано в періодичних виданнях, здебільшого — опріч перших і останніх — у давній «Раді»³³ ще перед

---

³² 854. *Петро Стебницький (П. Смуток)* — **По-між двох революцій**. Нариси політичного життя за р. р. 1907–1918. Видання Т-ва «Час». Київ, 1918. Стор. 287. Ц. 9 гривень. — *Примітка зроблена С. Єфремовим [Г.Д., С.І.]*.

³³ «Рада» — єдина в дореволюційній Росії щоденна українська громадсько-політична газета ліберально-демократичного напрямку. Виходила у Києві з вересня 1906 р. до 20 липня 1914 р. на кошти Є. Чикаленка та за

війною та революцією. Тепер читач залюбки ще раз перебіжить їх, зібрані до купи в цій невеличкій, чепурненько — як на наш час — виданій книжці.

Невеличка книжка ця містить у собі статті, написані протягом цілих дванадцяти років. І це oprіч кількох белетристичних спроб, здається, мало не все, що написав Стебницький, якщо не лічити сюди «Украинской Жизни»³⁴. Скупий з його письменник. Не часто озивається він до громади з своїм словом... І перечитуючи ще раз ново-видану його книжку, ще раз і пожалкуеш на автора за цю скупість, за те, що мало пише й рідко він озивається. Зібрані бо в одній книзі, цікаві нариси д. Стебницького³⁵ роблять далеко дужче вражіння, ніж розкидані по періодичних виданнях на протязі дванадцяти років.

Потужний розум і логіка, певний і видержаний до дрібниць світогляд та оригінальність думки — ось перше, чим звертають на себе увагу нариси д. Стебницького. Хоча б про що заговорив автор, він потрапить сказати своє слово і так, як не говорять інші наші публіцисти. До того ж глибоке переконання водить рукою Стебницького, і з переконання цього не збиває його навіть той скепсис, що раз-у-раз визирає з сторінок цієї книжки й видимо лежить у вдачі самого автора, озиваючись гострим слівцем, дотепною аналогією чи образом. Це бо не старечий

матеріальної підтримки В. Смирєнка, В. Леонтовича, П. Стебницького. С. Єфремов входив до складу редакції газети.

³⁴ «Украинская жизнь» — літературно-науковий і політичний щомісячний журнал, друкувався у Москві російською мовою. Редакторами були О. Саліковський та С. Петлюра. Серед авторів — С. Єфремов та П. Стебницький. Останньому належало близько 15 публікацій у цьому журналі.

³⁵ Статті з книги, яку рецензує С. Єфремов, увійшли до збірника: *Стебницький П. Вибрані твори / упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтенко.* — К.: Темпора, 2009. — 632 с.: іл. Читач може переконатися, якими пророчими виглядають спостереження, думки і висновки автора майже зі столітньої відстані, поміркувати над тим, як безпомилково у своїй статті С. Єфремов виокремив найважливіше, що варто знати про Росію.

скепсис, що роз'їдає все, до чого [шо]йно доторкається й спроможеться хіба на самі порожні блискучки, — ні, це той діяльний сумнів, що ставить сам собі перешкоди на те лиш, аби, перекинувши їх, тим краще свою позицію перевірити. Коли до цього додамо ще прекрасну, строгу, але разом часто блискучу й образну мову та чистий, благородний стиль, то зрозуміємо, чому ці давні газетні нариси з таким інтересом читаються і в книзі та ще за обставин, цілком одмінних од тих, що їх колись викликали. Це з тієї категорії газетна публіцистика, переживає злобу дня й високо стоїть понад ті ефемериди³⁶, як гинуть разом з газетним аркушем, що на йому були надруковані.

Змістом своїм книжка Стебницького одбиває ті часи, до яких належать поодинокі нариси: добу боротьби й надій (1907 р.), повільного пригасання їх (рр. 1908–1909), глухі часи (1910–1914 [р]р.) нарешті хвилі революції (1916–1918 [р]р.). Знайдемо тут одгуки на всі більшої ваги питання, що хвилювали за цей час верхи української інтелігенції: державна дума, федерація, стосунки до сусідів, основи культурної роботи, політичні позиції, суперечност в становищі українства, — все це [та] багато інших справ знайде читач в освітленні вдумливого публіциста. Але над усім, можна сказати, горує думка про непевність, текучість, можна сказати — безглуздя громадського життя в Росії, отого «російського поступу»: усе одно якого, царського чи революційного. «[І]шим часом мені здається, — писав д. Стебницький ще р. 1907-го, — що у нас тепер над всею державою стоїть-мигтить петербурзька біла ніч. Не ніч — не день. Все непевне, не настояще. Ніде не видко простого, звичайного людського життя. Ніхто не бачить своєї певної стежки... Ні день, не ніч; світає — не розвиднюється; силкується — ніяк не зійде сонце» («Біла ніч»). Публіцист знає і передбачає той справжній день, коли «буде колись кінець цьому часу одплива... Знов помалу дрібними хвилями почне набігати на беріг море громадського настрою. Знов на безмежнім водянім обширі гратимуть білі

---

³⁶ Ефемериди — тут: новини, що швидко забуваються, одноденки.

зайчики, зашумлять під вітром високі, неспокійні хвилі і вкриють під собою той бруд, те каміння, що тепер чорніє на оголенім дні. І знов залунають сміливі голоси справжніх громадян, заговорить з новою силою правда життя, замовкнуть її вороги» («По одпливі»). Так промовляє логіка життя до щирого переконання публіциста, але скептична вдача його зараз же намалює таку картину розкладу й гнилизни, як у тій розмові — автор любить розмовну форму і вміло з неї користується — про «єдину неділиму» з мало не безнадійним прогнозом про будучину того Великого Молоха³⁷, що звався Росією. Треба сказати, що дійсність блискучо цей скептицизм автора виправдала. Мимоволі спадає на думку, — писав д. Стебницький перед самою революцією, згадавши про ознаки тодішнього безладдя, — що це «Петроград»³⁸ несе кару за історичні гріхи «Петербургу» («Петроградський клопіт»). І от як прийшла вже розплата за гріхи, як одмінились форми політичного життя, то виявилось, що коли «покопирсати зверху оту республіку — побачимо, що суть російського життя — та сама, бо править тим життям той самий «расейський» чоловік, якого вдача складалась тисячу літ і за півроку перемінитись, розуміється, не могла» («Мозок Росії»). І слідом, у нарисі «Російський сфінкс», д. Стебницький дав глибоку характеристику тієї вдачі та її наслідків, найкращу в книзі й місцями піднесену до справжнього пафосу, що в небагатьох словах зумів дати блискучий синтез тисячолітньої історії. «Велика, безмежна країна, яку можна вважати за шосту частину світу. Тисячу літ вона безупинно зростала — стільки ж активно, через войовничу політику, скільки пасивно, внутрішнім таємничим процесом, як росте хліб на дріжджах, або цвіль на

---

³⁷ Молох — фінікійський бог сонця, вогню і війни, йому приносили людські жертви; у переносному значенні: символ жорстокої, нещадної сили, яка вимагає кривавих жертв.

³⁸ З початком Першої світової війни столицю Російської імперії перейменували на «Петроград» замість «Санкт-Петербург», бо ця остання назва звучала надто вже по-німецьки.

хлібі». І от виросла... «Споконвіку це була стихія, перейнята безупинним хімічним процесом в її нетрях. Вона ворушилась, жевріла, горіла, застигала, знов розпливалась од внутрішнього жару. Вона випускала з себе барвисті пухирі й баньки, що, подержавшись якийсь час на розтопленім поверсі, лускали й зникали без жадного сліду. Вона шумувала й кипіла, вкривалася піною, знов утихомирювалась, холонула до нового напливу таємничої, природньої сили. Вічний рух бурхливого моря з паузами поверхової тиші, під якою все ж крилось те саме життя великої, несвідомої себе стихії». Так вона й не вийшла з цієї стадії — навіть тоді, коли створила могутню з погляду, все-світню державність: «Зверху закована в блискучу зброю, а в середині повна гною... На причілку напис — «третій Рим»³⁹, а насправжки — тисячу літ нечищена овеча кошара». Все тут повно суперечностей: «Примітивні форми життя — байдужність до свого безмірного приниження... Містичні мрії про посмертне раювання — поруч дрібний егоїзм, буденні інтереси кишені та шлунку... Одвічна неволя, звичка до безмежної опіки — земної й небесної — виробили в тім народі рабську психику, дали йому рабську історію і рабський світогляд: досить в житті інтересу на сьогодні; воно не варте втрати енергії, хіба з примусу. І з народу стала людська отара: поти добре, поки є під писком травиця, а нема — то можна перейти десь далі. Та можна й не шукати кращого: як буде треба, то й вівчарі переженуть пугою, аби було вільне місце»... А в результаті — «Темнота й апатія низів і активна державність над ними. На широкім просторі мертвої Сахари⁴⁰ — велетенська пирамида з царським гробовищем і

---

³⁹ Концепт «Москва — третій Рим» з'явився у XV ст., але значення духовно-політичної «скрепи» (як нині прийнято говорити у сучасній Росії) набув пізніше, коли Росія заявила претензії на спадкоємство Візантії («Другий Рим») і приступила до реалізації імперської програми.

⁴⁰ Сахара — пустеля в Африці, найбільша в світі.

скарбами в середині, з Мономаховою шапкою⁴¹ та двохголовим орлом вверху»... І коли старий лад, до краю зогнивши, нарешті завалився, то з Росією сталось те, що буває з стародавньою мумією: «тільки хвилину видержує на свіжій повітрі, а далі відразу розсипається цвіллю і порохом, в якому не пізнати ні форми, ні фарб колишньої Росії». І автор закінчує цей центральний свій нарис страшним образом, що його довелось йому бачити в одному великоруському місті: пам'ятник найбільшому російському поетові, але *без обличчя*, бо всі риси лица збито, зтерто й гладко вишарувано невідомим вандалом, що, мов на сміх, лишив сам тільки типові пушкинські бурці⁴². Це щось страшне, символічне, — додає до цього справді страшного образу д. Стебницький. — Це аналогія московській лайці на саме святе для людини. Це прокльон від народу його власній історії, його власній культурі, його рідному краю. В велику історичну хвилю прокинувся цей придушений засліплений народ — і показав своє обличчя».

Події революції, власне другого її фазиса, того безнадійно сірого, коли всіх рівняють по найгіршій мірі, а не навпаки — по кращій («Серед здобутків революції») дає авторові найвимовніші ілюстрації до того страшного символічного образу великого Пушкіна, і не дурно може книжка кінчатися діалогом «На пожарині», де на сцені маємо «переливчастий відблиск (од пожежі) на небі» та «гучні вибухи канонади»... Це вже цілком сьогоднішня сучасність, як сьогоднішньою сучасністю одгонить каяття героя цього нариса, українця, за його спроби помирити якомось інтереси рідного краю з інтересами того Молоха, що невпинно смоктав із його живу кров. Бо можна сказати слідом за

---

⁴¹ Шапка Мономаха — корона російських великих князів, символ самодержавства, виготовлена у Центральній Азії у XIV ст., однак на зламі XV–XVI ст. поширилася легенда, що нібито візантійський імператор Костянтин Мономах прислав шапку/корону у подарунок Володимирі Мономаху.

⁴² Бурці — бакенбарди.

д. Стебницьким, що коли «Петроград» поніс кару за історичні гріхи «Петербургу», то і відроджений ніби Петербург, Петербург червоний анітрохи не спокутував тих історичних гріхів свого діда, отого царського Петербургу. Одминився напрям — методи лишилися старі, наслідки також старі: «стоїть, мигтить петербурзьська біла ніч» — правда, червоною загравою кривавих подій залита. «Не ніч — не день»... А щось несосвітенне й дике — жахлива пересторога для всього світу.

Я не збираюся в цій замітці вичерпати багатий зміст книги д. Стебницького, прослідивши один тільки, скажу так, епізод з неї, щоб показати, що читач не пожалує, коли сам її перечитає. Ясність, прозорість і тверезість думки, прикмета прекрасних нарисів д. Стебницького, особливо потрібні за наших днів, коли ідейну «шатость» введено в систему, коли все гине в скороминутих хвилях тієї принципіальної «шатости». Писання публіциста, що мав хорошу школу думки й стилю, можуть читачеві за таку ж школу послужити.

С. Єфремов

Книгарь: літопис українського письменства. — 1919. — Ч. 20. — Квітень. — Стовп. 1269–1274.

Карна експедиція

Епізод з найновішої історії української книги.

Чорносотенна реакція, що руїнницькою хвилею набігла була на Україну минулої осені⁴³, жодної не проминула сфери життя і на кожній лишила по собі товстий шар брудного намулу. Скрізь девізом її було — назад. Назад до того блаженного часу, коли жменьці царських посіпак вільна воля була на все, коли народні маси вважано лиш за прогній для пишання верхів і волю перших ні за що ставлено, а законом були примхи того чи іншого

---

⁴³ Йдеться про період панування у Києві денікінців (денікінщина), який продовжувався з 31 серпня до середини грудня 1919 р., та сутність їхньої реставраційної політики. 16 грудня 1919 р. Червона армія здобула Київ.

помпадура⁴⁴, коли, одно слово, «сердито рыскал зверь, а человек бродил пугливо»⁴⁵. Денікінщина проробила па очах у нас репетицію повної й безоглядної реставрації, і бардам її, як от В. Шульгинові⁴⁶, увижався вже «хтось» — «в короне царской» ... Справді лишалось хіба традиційним способом укоронувати той «истинно-русский» лад, що завели були старорежимники, «бывшие» люде, — та за цим певне діло й не стало б, як не спинилось воно перед нерозбірливим руйнуванням усього, що було не до смаку тим «бывшим людям», які на мент один почули себе знов необмеженими господарями в житті. Тупа, завзята злість їх, тріумфуючи хвилеву перемогу, часто оберталась туди, де не сподівалась зустріти озброєну одсіч, — туди навіть найчастіше: момент одсічі раз-у-раз чи не найбільш важить у реставраційних заходах. Почавсь похід на культуру, найперш в одіозних⁴⁷ щирому чорносотенству українських формах. Одним з найяскравіших та найвиразніших епізодів цього

---

⁴⁴ Помпадур — (від прізвища фаворитки французького короля Людовіка XV) — адміністратор-самодур.

⁴⁵ «Сердито рыскал зверь, а человек бродил пугливо» — правильно: «Когда свободно рыскал зверь, / А человек бродил пугливо» — цитата із вірша М. Некрасова «Русскому писателю» (варіант прижиттєвої публікації) (*Некрасов Н.А. Полное собрание сочинений и писем: В 15-ти т. — Ленинград: «Наука», Ленинград. отд., 1981. — Т. 2: Стихотворения 1855–1866 гг. — С. 266–267*).

⁴⁶ Василь Віталійович Шульгин (1878–1976) — російський політичний діяч, публіцист, за освітою правник. Відомий своїми націоналістичними поглядами, підтримкою російської монархії, антисемітизмом та українофобією. Після Жовтневого перевороту 1917 р. був активним членом і одним з ідеологів Білого руху. Докладніше див: *Пученков А.С. Борьба с «украинством» в литературной и политической деятельности В.В. Шульгина // Пученков А.С. Национальная политика генерала Деникина. — СПб.: Полторацк, 2012. — С. 169–180.*

⁴⁷ Одіозний — ненависний, неприйнятний, вкрай неприємний.

антикультурного походу новітнього вандалства була карна на книгу українську експедиція⁴⁸.

Інакше, як карною експедицією, того епізода не можемо назвати. Уважаючи, що їхнє зверху і назавжди, люде цілком розперезалися і перестали оглядатись навіть на ту досить проблематичну пристойність, якою все-таки силкувалися були попереду свої вчинки притрусити. В справі з книгою, в цих нових позвах, що одразу розпочала з українством реставрована «єдина неділима» — може найвиразніше одбилася справжня суть того «возрождения России», за яке вхопились були всякі перелякані людці. І як сонце в манісенькій краплині, так у вчинках до того невідомого чиновничка Будиловича одбилась уповні ціла система оновленої по рецептам Шульгинів з Савенками⁴⁹ Росії. Новий Index Prohibitorum Librorum — реєстр заборонених книжок — це нехай і найменша матеріальна шкода од Денікінщини, але з культурного погляду таки — сміливо кажу — пам'ятник нерукотворний, що від його просто не могла кращого лишити по собі чергова чорносотенна згряя на Україні. Нижче читачі знайдуть той скромний пам'ятник у повній його красі, навіть за належними підписами, а тепер нагадаємо фактичну сторону справи.

Вже 8-го вересня українські газети подали звістку про наскок на колишню книгарню «Киевской Старины»⁵⁰, що перейшла в

---

⁴⁸ Даний епізод описаний С. Єфремовим у статті «Наскок на книгу» (Рада. — 1919. — 23 (10) вересня). Див.: *Єфремов С.* Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.)... — Т. 2. — С. 365.

⁴⁹ В. Шульгін та журналіст А. Савенко — обидва депутати Четвертої Державної думи, вважалися головними ідеологами й лідерами чорносотенного руху в Україні, борцями з «малоросійським сепаратизмом» і «мазепіанством».

⁵⁰ «Киевская старина» — російськомовний журнал у Києві (1882–1906), що друкував переважно українських авторів, українські сюжети та матеріали. У 1899 р. при редакції журналу було засновано українську книгарню. Див. докладніше: *Палієнко М.* «Киевская Старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX — початок XX ст.). — К.:

посідання до видавничого кооператива «Книгоспілка»⁵¹. Од невідомої до того нікому «Комиссии для сбора военно-исторических материалов освободительной войны от большевиков» зайшов якимсь до книгарні якийсь панок і почав вимагати, щоб книгарня негайно віддала йому «большевицьку» і взагалі «анти-государственную» літературу, погрожуючись за неслухнянство «государственной стражей» («Рада»⁵², ч. 6). На перший погляд було цілком неясно, що має тут чинити озброєна державною вартою комісія з таким довгим і нечупарним назвиськом; спочатку здавалось це не більш, як сепаратним наскоком занадто ретельного чорносотенного охочекомонництва. Подавши переказану тут звістку, українська газета згадала про прокуратуру і радила їй «зацікавитись цим інцидентом і посадити панів з такими «воєнно-историческими» примхами на належне місце» («Рада», ч. 7). Навіть «Киевлянин»⁵³ спершу одпекувався був і

Темпора, 2005. — С. 73. С. Єфремов писав про заснування книгарні: «Ще року 1895-го студентська молодь у Києві (пізніший “Вік”) мала невеличкий склад книжок на продаж, що містився в помешканні В. Доманицького, незабаром потому й редакція “Киевской старины” розпочала у себе, власне, в помешканні В. Науменка, торг українськими книжками — старими виданнями, що лишилися були в деякого з громадян з 60-х і 70-х років, та новими, що почали тоді заходами Старої громади та молоді виходити. Року 1897-го згадана Всеукраїнська організація переняла на себе оту невеличку книжну комору молоді й “Киевской старины” і відкрила під фірмою того ж таки журналу пам’ятну книгарню на Безаківській вул[иці] в Києві» (Єфремов С. В тісних рямцях (Українська книга в 1798–1916 рр.) // Єфремов С. Вибране... — С. 174).

⁵¹ «Книгоспілка» (Український кооперативний видавничий союз) — видавниче й книготорговельне товариство у Києві у 1918–1920 рр. Очоловав його М. Стасюк.

⁵² «Рада» — повернення «старої», довоєнної, назви газеті «Нова рада», очевидно, здійснювалося з метою зберегти пресове видання від переслідувань денікінців.

⁵³ «Киевлянин» — щоденна російська газета у Києві, виходила у 1864–1919 рр., мала заслужену репутацію «україножерної». У 1911–1919 рр. її редагував В. Шульгин.

одхрещувався од цієї справи й назвав «самочинним» хазяйнування в книгарні невідомого нікому цензора. Але коли представники книгарні подалися до самої комісії, то по розмові з головою п. Будилевичем, раптом інша стала картина. Трохи згодом пан Будилевич виступив навіть у пресі з офіційною полемікою, і тоді вже кожен міг переконатись, що прокуратурі тут нема чого робити і не «самочинно» діє пан Будилевич. Виявилось, що вже 31 серпня приказом — правда, неопублікованим — військового губернатора за № 20 видано літературу «на поток и разграбление» п. Будилевичеві. От що між іншим читаємо в тому історичному, коли хочете, документі:

«Комиссии в лице помощника председателя Б.А. Будилевича и чинов, им уполномоченных, предоставляется право производить сбор всякого рода военно-исторических материалов, осматривать бывшие советские учреждения, а равно архивы, музеи, библиотеки, фотографии, типографии, книжные, фотографические, художественные склады и магазины, делать в них выемки предметов и материалов для Всероссийского Военно-Исторического Музея и *принимать меры к уничтожению противогосударственной литературы*» («Промінь»⁵⁴, ч. 14).

Відповідно до цього наказу й почав свою «роботу» п. Будилевич.

Син відомого професора-україножера⁵⁵ й сам на час війни агент контррозвідки⁵⁶, Будилевич знав, куди обернути свій

---

⁵⁴ «Промінь» — нова зміна назви газети «Нова Рада» слугувала тій же меті — продовжити вихід видання.

⁵⁵ Будилевич Антон Семенович (1846–1908) — відомий російський мовознавець, славіст, професор Ніжинського ін-ту, Варшавського ун-ту, Юр'ївського (Дерптського) університету, публіцист, редактор газети «Московские ведомости». Популяризатор слов'янофільських ідей. Мав репутацію ворога українства. Його праці охоче перевидають в сучасній Росії (напр.: *Будилевич А.С.* Славянское единство / Сост., предисл. и примеч. Ю.В. Климакова / Отв. ред. О.А. Платонов. — М.: Институт русской цивилизации, 2014. — 784 с.).

подвійний нюх. Той нюх привів його на Безаківську⁵⁷ вулицю до найдавнішої української книгарні, де на думку чина контррозвідки, що волею військового губернатора призначений був українській книзі за Вольтера⁵⁸, було найбільш «напечатаных на немецкие деньги (!) противогосударственных изданий боль-

---

⁵⁶ Будилович Борис Антонович (після 1870–1920) — за освітою філолог; співробітник «Славянских Известий» (1914) (псевдоним — Б.Б.) (*Масанов И.Ф.* Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: В 4 т. — Т. 4. — М., 1960. — С. 85). Колезький секретар, перекладач розвідувального відділу штабу Південно-Західного фронту Добровольчої армії. Учасник 1-го Кубанського походу, з 8 жовтня до 4 листопада 1918 р. помічник начальника політичної канцелярії Головнокомандувача. У Катеринодарі ініціативна група, що складалася з Б.А. Сорокіна, Н.Н. Львова, Б.А. Будиловіча та ін., організувала Червононоруське товариство для пропаганди ідеї возз'єднання Червоної Русі (Галицькій, Буковинській і Угорській) з Росією. Це товариство, прохаючи заступництва у Денікіна, зазначало позитивні наслідки можливого возз'єднання Росії з Червоною Руссю: Росію буде винагороджено за втрату Польщі, її населення збільшиться на 5 мільйонів чоловік і т. і. Резолюція генерала А.І. Денікіна твердила: «Питання Червоної Русі у всьому його обсязі підлягає обговоренню на мирній конференції» (див.: *Пученков А.С.* Назв. праця. — С. 182–183). Б.А. Будилович — автор книжок «О необходимости включить всю Угорскую Русь в состав Российской империи» (Харьков: тип. «Мирный труд», 1914. — 17 с.), «Чем был Корнилов для России» (1919). Його батько — Антон Семенович Будилович. Мати — Олена Адольфівна Добрянська (1855–1920), донька відомого громадського діяча з Австро-Угорщини Адольфа Добрянського. Він був затятий москвофіл, так що навряд чи можна було чекати, щоб його донька, зять чи онук мислили по-іншому. Б.А. Будилович помер в 1920 р.

⁵⁷ Безаківська вулиця за радянських часів називалася «вулиця Комінтерна», тепер ім. Б. Олійника.

⁵⁸ За Вольтера — алюзія до широковідомої фрази Скалозуба — персонажа комедії О. Грибоедова «Лихо з розуму»: «Ученостью меня не обморочишь, / Скликай других, а если хочешь, / я князь Григорию и вам / Фельдфебеля в Волтеры дам, / Он в три шеренги вас построит, / А пикните, так мигом успокоит». У примітці С. Єфремова процитована слова Фамусова з цієї ж комедії: «Уж коли зло пресечь: / Забрать все книги бы, да сжечь!».

шевицького и самостийнического направлений», як поясняв сам д. Будилевич в прецікавому листі, що надрукував згодом «Промінь» (ч. 14). А втім спеціально-родинні риси й антипатії цього літературного Трефа⁵⁹ виявилися в тому, що нищено самі українські книги. До «большевицьких» виданнів черга чи не дійшла, чи може й не мала дійти...

З першого ж погляду («глазомер, быстрота и натиск»!)⁶⁰ орлім оком своїм Будилевич вибрав із українських книг і призначив на знищення 118 назв, «перечитавши» їх за одну ніч! З довгого реєстру засудженої літератури видно, що саме спиняло на собі освічену увагу колишнього контррозвідчика й професорського синка. Питання державності України, національні справи не тільки в межах бувшої Росії, а й у «союзників», республіканський лад, аграрна справа, популяризація історії, антимілітаризм, а також деякі спеціально-одіозні особи, як гетьман Мазепа — все це мало бути повернено на попіл. Траплялось контррозвідчному орляті й очевидно переборщувати, і деякі книги пощастило потім одборонити, — напр. Огієнка «Вчімося рідної мови», або Садовського «Спомини з російсько-турецької війни», чи Юркевича «Сучасні сільські малюнки». Але це крапля в морі. Більшість, бо 99 назв таки засудив Будилевич, забрав і кинув у піч... З розмови представника книгарні з Будилевичем виявилися дуже цікаві подробиці того, як цей достойний агент своєї власті розуміє надану йому місію й чим свої присуди над книжками мотивує. Так, сконфіскувавши цілу низку книжок, виданих за царської ще цензури, Будилевич пояснив це тим, що «вони підготовили революцію 1917 р.». Конфіскаату книжок про єврейську справу оборонено сентенцією: «жиди й так багаті, а ви ще їм хочете допомагати». «Ніякі

---

⁵⁹ Треф — ймовірно, йдеться про якогось авантюриста, можливо, персонажа одного з численних пригодницьких романів.

⁶⁰ Тут С. Сфремов вельми іронічно називає принципи ведення бойових дій, свого часу сформульовані О. Суворовим.

аргументи, — писав у «Проміні» д. М.Л.⁶¹, навівши список засуджених книжок, — не могли переконати д. Будиловича в тому, що ці книжки нічого протидержавного в собі не мають. Він твердо стояв на тому, що про Ів. Франка є досить багато писань, так що «выемка» одної книжки (Заклинського) справі не пошкодить; що брошура Капельгородського («Українці на Кубані») образлива для кубанців; що історія Коваленка дуже вредна книжка. Не допомоглося навіть з аргументом про логічну суперечність у вчинках д. Будиловича, який заборонив історію Коваленка в той час, коли не забороняється історія Грушевського («Промінь», ч. 3). Правда, і на це Будилович мав свій контраргумент. Він спершу заявив був, що й історія Грушевського тієї ж варта долі, і коли він до якогось часу перші три томи її помилював, то «тільки через те, що вони уявляють з себе значну літературну і наукову цінність». Чисто тобі отой Щедринів вовк: «а може... ха-ха... я тебе і помилюю»⁶²... Сиди, значить, тремти і дожидай своєї долі.

Ця непохитність денікінського агента коштувала українській літературі, як показує офіціальний документ, 40543 примірників книжки; *поки що*, на перший раз, сорок тисяч, бо Будилович добірався вже й до інших українських книгарень. Може бути, що деякі назви, які були на складі тільки на Безаківській, знищено цілком і до останнього примірника⁶³. І це в той час,

---

⁶¹ Можливо, йдеться про Модеста Левицького, хоча криптонім М.Л., згідно покажчика О. Дея, використовувало 11 авторів (*Дея О.І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). — К.: Наук. думка, 1969. — С. 237).

⁶² Щедринів вовк — цитата, яка така сподобалася С. Єфремову, що він нею і закінчив свою статтю, взята із казки М. Салтикова-Щедріна «Самовідданий заєць».

⁶³ Цього власне й домагався Будилович. Деякі книжки забрано в одному примірнику. Коли Будиловичеві сказано, що ці останні примірники призначено для національної бібліотеки, то він відповів: «моя місія знищити книгу цілком, а ви хочете віддати її туди, де з неї кожен зможе користуватись». Так і згадується класичне зітхання «собрать бы

коли кожна друкована сторінка розцінюється, як скарб, коли справжній почувається голод на книжку. Але хіба це болить людям, що мали на увазі саму лиш реставрацію, що нищили не тільки революційні придбання, але й те, що на їх думку «підготувало революцію»! Тут справді всякі аргументи зайві й оцінка великої мороки не вимагає.

«Опираясь на сочувствие старых добровольческих частей и воскресающих полков бывлой Русской Армии, — так писав у своєму листі до редакції “Проміня” д. Будилович 30 вересня, — Комиссия считает не соответствующим своему достоинству отвечать на клеветнические выпады агентов Петлюры и Бронштейна⁶⁴» («Промінь», ч. 14). Ось коли було вимовлено відповідне слово... Маємо військову силу — то й робимо, що хочемо, і чхаємо на всіх і все. Правда, химерна доля була собі таки трохи пожартувала з такої спрощеної ідеології. Саме бо в той час, коли ці одверто-циничні рядки дійшли до читача, автор їх певне трусився під дощем десь за Дарницею: як-раз на Покрову підпору⁶⁵ д. Будиловича було виперто з Києва і його роботу припинено. Це була дуже промовиста пересторога, хоч вона одбилася потім не так на поході проти української книги, як на його темпі.

Я вже сказав, що інакше, як похід, як карну експедицію на українську книгу, цей епізод розцінювати не доводиться. Ніякої правової мірки, хоча од права дуже любили аргументувати денікінські публіцисти, прикладати не годиться. Жодного розуму теж відшукати не можна. Просто допались старі капостники й шибеники на мить до власті й використали її на те, щоб присутність свою новими капостями й мерзотою означити.

книги все да сжечь». Сучасні Скалозуби це зітхання старих часів змогли допровадити до життя.

⁶⁴ Бронштейн — справжнє прізвище Л. Троцького.

⁶⁵ Йдеться про релігійне свято Покрову святої Богородиці. Оскільки денікінці скасували перехід на новий стиль (григоріанський календар), то виходить, що Б. Будилович виїхав із Києва 1 жовтня (н. ст.).

Характерно, що не вважаючи на кивання в бік «агентів Бронштейна», карна експедиція Будиловича обмежилась на самій українській літературі. Ще характерніше може те, що російська преса і російські круги цілком замовчали й не обізвались нічим на хазяйнування на очах у них карного загону Будиловича. Це показує, з одного боку, куди власне націлено було удар реставрованих капостників, а з другого — малює принадно й перспективи «оновленої» їхньою роботою «єдиної-неділимої» Росії — Росії цензури, контррозвідників, баранячого рога й Кузькиної матері, — тієї Росії, в якій так часто лунали милостиві слова праволюбного вовка: «А може... ха-ха... може я тебе ще й помилую»...

Список книжок, конфіскованих в книгарні «Книгоспілки» і спалених агентами Добрармії

1	Портрет гетьмана Ів. Мазепи (ви[й]нято з «Альбома історичних портретів», вид. 1909 р.)	2061	прим.
2	Боротьба за землю і волю	5	
3	Бочковський [О.І.] Поневолені народи царської імперії	30	
4	Відозва Укр. Державного Союзу до німецького народу	145	
5	Вибір статей з Л.-Н. Вістника за 1911 р.	1	
6	Винниченко [В.] Солдатики [«Солдатики!»]	322	
7	Височанський [П.Ф.] Чи варто нам жаліти за царями?	11	
8	Волховський [Ф.В.] Як мужик попав у ярмо	593	
9	Інструкція для військових агітаторів	52	
10	Історія українського народу	1	

11	Гаврильченко. Співець в стані укр. республік. війська	161
12	Гетьман Іван Мазепа, борець за волю України	3612
13	Годі нам бути в ярмі у чужинців	809
14	Головко [П.] Який державний лад мусить бути	526
15	Грушевський М. Українська Центральна Рада і її універсали	120
16	Грушевський М. Україна і Росія	673
17	Грушевський М. На порозі нової України	83
18	Грушевський М. З біжучої хвилі	246
19	Грищинський [П.] Пролетаріат пануючих та пригнічених націй	5
20	Г.С. Про автономію і федерацію.	1
21	Гумерус [Гуммерус Г.] Самостійна Фінляндія	495
22	Д.Г. Ірландська республіка	990
23.	Дикий. Які мають бути земельні порядки в Росії	3
24	Донцов [Д.] Історія розвитку укр. державної ідеї	24
25	Донцов [Д.] Культура примитивизму	2
26	Драгоманов [М.] Пропаций час	2881
27	Єфремов [С.] Єврейська справа на Україні	3
28	Заклинський [Р.] Ів. Франко як публіцист	882
29	Зразки судових актів	4
30	Календарь Просвітний. Берестя	14
31	Календарь Добродійного Т-ва на 1918 р.	692
32	Капельгородський [П.] Українці на Кубані	342
33	Кашенко [А.] Тяжкий гріх	629

34	Кащенко [А.] За що?	49
35	Кобилянська [О.] Юда	37
36	Коваленко-Коломацький [Г.] Каїн і Авель	240
37	Коваленко-Коломацький [Г.] Чим шкодять нам мазепинці?	1
38	Коваленко Гр. Українська історія	6
39	Коваленко Гр. «В кривавім тумані»	460
40	Коваленко Гр. Оповідання з укр. історії	4
41	Когут [Л.] Україна і московський імперіялізм	33
42	Козлов [В.] Неволья	710
43	Короленко [В.] Кінець царської влади	306
44	Королівство Київське по проекту Бісмарка	71
45	Костельник [Г.] Встань, Україно!	457
46	Котов [К.] На передодні війни	1
47	Кропоткін [П.] Комунізм і анархія	39
48	Левенко [В.] Чому ми хочемо самостійної України	5910
49	Левенко[В.] Якої нам треба самостійної України	72
50	Левитський. Вільна Україна	21
51	Левитський. Сироти України	9
52	Левитський. Сусіди	46
53	Левитський. Український марш	36
54	Липа Ю. Гетьман Іван Мазепа	6
55	Липа Ю. Союз Визволення України	1158
56	Лібкнехт [К.] Павуки та мухи	149
57	Маєвський [І.] Загально-російські Установчі Збори	1043
58	Маєвський [І.] Федерація і конфедерація	936
59	Маєвський [І.] Федералізм	1100

60	Маєвський [І.]. Червоний імперіялізм	1014
61	Майстренко [Ф.] В огні та крові	22
62	Міхновський [М.]. Відносини до війни	340
63	Михайленко. Визвольні маніфести рос. правительства	3
64	Назарук [О.] Суспільні кляси	1473
65	Островський [О.] Гетьман Ів. Мазепа	12
66	Полуботок, мученик за волю України	111
67	Поляки і Євреї	8
68	Піменова [С.] Постійне військо і народня міліція	252
69	Програми і статuti укр. Партиї	72
70	Рай [Л.Л.] Сучасне політичне становище в Індії	606
71	Реннер. Проблема Сходу	78
72	Різниченко [В.Ф.] Пилип Орлик	22
73	Різниченко [В.Ф.] Про гет. Пилипа Орлика	18
74	Рігмідін [Ричмидин В.] Рідні взітханья	861
75	Робітнича справа в програмі Укр. правительства	13
76	Ручка. Російські соціялісти і теперішня війна	1
77	Русова [С.] Що то є авт.-федер. Лад	253
78	Русини [т]а москалі	25
79	Саліковський [О.] Чого домагаються Українці	193
80	Скварко [З.] Програма Нац.-дем. і радикальної партиї	393
81	Скоропис-Йолтуховський [О.] Табір полонених українців	176
82	Стебницький [П.] Українська справа	359

83	Стебницький [П.] Україна и українці	181
84	Старицька-Черняхівська [Л.] Каїн та Авель	188
85	Сьогобочний [Коваленко Г.А.]. Чим шкодять нам євреї	37
86	Суд на Україні і його завдання	251
87	Тищенко [Ю.] Хто такий Винниченко	628
88	Труба [І.]. Державна казна	120
89	Украинская Жизнь (Сборник I)	10
90	Уайльд [О.] Державність України ⁶⁶	1
91	Чого прийшли німці на Україну	406
92	Чи є у нас по закону автономія	1904
93	Шульгин [О.] Політика	119
94	Ще не вмерла Україна	60
95	Щадилов [О.] Економічна політика України	20
	Разом	40543

Означенные в сем списке книги получили по уполномочию помощники председателя Военно-Исторической Комиссии Будиловича.

*В. Будень.
Сироштан.*

16/IX 19.

Подписи чиновников Буденя и Сироштана удостоверяю. Помощник Председателя Комиссии для сбора военно-исторических материалов освободительной войны от большевиков.

Б. Будилович.

---

⁶⁶ Твори О. Уайльда (Уальда) українською мовою друкувалися за доби революції 8 разів (окремими виданнями або в збірках), але з подібною назвою він, звичайно, нічого не писав. Згідно з бібліографічним покажчиком книги із зазначеною назвою взагалі не виходило.

Опріч поданого списка, ще такі книги позначені були до конфіскати; їх не знайдено одразу в коморі книгарні, і книгарня зобов'язалась розшукати їх і дослати на знищення додатково.

1	Збірник пісень січових і патріотичних.	52	прим.
2	Козаччина	696	—
3	Пісні вільної України	9	—
4	Календарь Доброд. Т-ва на 1919 р.	24	—

Призначалися ще до конфіскати такі книги, але їх пощастило одвоювати:

- 1 Альбом історичних портретів (з його вийнято лиш портрета Мазепи)
- 2 Бейер М. — Соціалізація землі і земельна власність
- 3 Грінченко Б. — Листи з України Наддніпрянської
- 4 Грінченко Б. — На распутті
- 5 Грінченко Б. — Брат на брата
- 6 Грінченко Б. — Як жив український народ
- 7 Грушевський М. З політичного життя старої України
- 8 Донцов Д. — З приводу одної ересі
- 9 Єфремов С. — Як визволитися з бідности робочим людям
- 10 Злобинцев — Автономія України
- 11 Каутський — Національна держава, імперіалістична держава і союз держав
- 12 Огієнко — Вчімося рідної мови
- 13 Різниченко — Батурицький шлях
- 14 Різниченко — На могилі гетьмана Мазепи
- 15 Різниченко — Смерть Мазепи
- 16 Садовський М. — Спомини з російсько-турецької війни 1877–1878 р.
- 17 Самійленко В. — Україні

- 18 Терниченко — Кривди українського хлібороба
19 Юркевич О. Сучасні сільські малюнки

С. Єфремов.

Книгарь: літопис українського письменства. — 1920. — Ч. 1–3 (29–31). Січень–березінь. — Стовп. 73–80.